

Білоус Н.

За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ; видавничий дім «Простір», 2021. – 536 с.

Кожен історик хоче працювати з документами, з яких він може отримати якнайбільше інформації про досліджуване минуле. Такими джерелами часто є наративи або еґо-документи, де люди, які їх створювали, відтворювали мотиви своїх учинків, розповідали про сучасні для них події як очевидці, оцінювали вчинки історичних осіб, виявляли особисте ставлення до державних чи церковних інституцій. Якщо говорити про історію середньовічного та ранньомодерного часу, то таких джерел залишилося на українських землях обмаль і більшість з них опублікована та прокоментована. Із цього періоду у сучасних архівних сховищах збереглося набагато більше актових, описово-статистичних документів, головні джерелознавчі переваги яких полягають у масовості та об'єктивному характері вміщених даних.

У цьому джерелознавчому ряді тестаменти (синонімічно в різній історичний період на наших землях вони називалися «заповітами», «духівницями») займають проміжне становище. Як акти останньої волі людини, що перед смертю розпоряджається своїм майном, їх можна віднести до еґо-документів, але на їхню форму впливали правові норми (обов'язкові свідки, формуляр, запис до актових книг), поза межі яких тестатор і його спадкоємці не могли вийти. Із цього погляду тестаменти відображають, з одного боку, суб'єктивні погляди авторів заповітів, котрі повідомляли унікальні дані зі свого життя, а з іншого, містять об'єктивні риси минулого, які дослідник вивчає з огляду на масовий характер цього джерела. З погляду соціальної, культурної, релігійної, економічної історії, розвитку ментальності епохи, відтворення реалій щоденного життя, побутових реалій та в інших ділянках досліджень гуманітарних наук про домодерне суспільство заповіти залишаються дуже недооціненими джерелами.

Донедавна в українській історіографії тестаменти переважно залишалися поза увагою фахівців, а окремі статті не змінювали ситуації¹. Відома дослідниця українського міста Наталя Білоус своїми останніми публікаціями зробила докорінний переворот у ставленні українських істориків до заповітів. Спочатку вона надрукувала низку статей і розвідок історико-джерелознавчого характеру на підставі тестаментів Києва² та міст Волині³, повний каталог збережених заповітів мешканців волинських міст⁴ і врешті – підсумовуючу монографію, яка й буде предметом нашої уваги.

¹ Як виняток можна вважати захист єдиної дисертації з цієї тематики (див.: *Винниченко О.* Шляхетські заповіти в релігійних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009).

² *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.

³ *Білоус Н.* Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз // Студії і матеріали з історії Волині 2012. – Кременець, 2012. – С.291–303; *Ії ж.* Тестамент острозького і лубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. // Острозька давнина. – Вип.5. – Острог, 2016. – С.152–158; *Ії ж.* Тестамент як джерело міщанської писемності на Волині XVII ст. // Київська Академія. – Вип.17. – К., 2020. – С.39–67; *Bilous N.* Testamenty mieszczanów miasta Olyki z lat 1660–1670 // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 2011. – №3/4. – S.347–362; *Ії ж.* Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. // *Ibid.* – 2016. – №64 (2). – S.211–224 та ін.

⁴ *Bilous N.* Testamenty mieszczanów miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w.: Katalog. – Warszawa, 2017.

Під мешканцями волинських міст авторка мала на увазі не тільки міщан, чи громадян міста у правовому сенсі, але також представників шляхетського стану, що масово поселялися в містах як адміністративних осередках, економічних та культурних центрах території, притягаючи інтерес дрібної та середньої шляхти. У дослідницьку опцію потрапили також духівниці католицького і православного кліру, що складали важливу та впливову категорію домодерного міського суспільства. Хронологічно монографічне дослідження охопило період від Люблінської унії (точніше від перших збережених тестаментів кінця XVII ст.) до початку XVIII ст.

Сплеск зацікавлення тестаменами як джерелами важливих історичних відомостей на Заході був пов'язаний з представниками відомої школи «Анналів», зокрема Ф.Ар'єсом, М.Вовелле, Ж.Шифолльо (с.15). Вони розглядали заповіти з погляду ментальності, зокрема ставлення до життя та смерті. Монографія Ф.Ар'єса «Людина перед обличчям смерті» (1977 р.), яку він писав майже все своє життя, стала піонерським прикладом дослідження змін у поглядах на смерть у західному суспільстві впродовж різних епох.

У сучасній українській історіографії прихильником вивчення історії ментальності на основі історико-антропологічних підходів стала професорка Н.Яковенко та її наукова школа, до якої можна сміливо відносити й Н.Білоус. Авторка монографії простежує основні тенденції західної історичної думки, але особливо детально аналізує тенденції й напрями польської історичної науки з досліджуваної тематики, що стала надто популярною в останні тридцять років, від початку 1990-х рр. (с.18–23). В українській історіографії перша розвідка на цю тему вийшла 1927 р. (Кристер А. «Духівниці XVI–XVII віку»), але невдовзі традиція вивчення «тестаментарної» тематики була перервана репресіями тоталітарного комуністичного режиму, що встановив інтелектуальну «залізну завісу» перед українськими істориками на довгі десятиліття. В останні роки завдяки співпраці насамперед із польськими фахівцями виходять друком важливі джерелознавчі видання, присвячені тестаменам міщан і жителів українських міст XVI–XVII ст.⁵, а також шляхти українських земель⁶, що є запорукою та передумовою подальших серйозних наукових студій.

В основі монографічного дослідження лежать 170 виявлених авторкою і здебільшого неопублікованих тестаментів міщан, шляхти, духівництва. Порівняно невелике число цих текстів пояснюється знищенням упродовж бурхливої історії документів міських, шляхетських та духовних канцелярій волинських земель. Зокрема до нашого часу в кількох сховищах Польщі, України та Білорусі збереглося тільки вісім міських книг. Найбільше уціліло заповітів для Олики (78), Дубна (29), Ковеля (20). Інші міста представлені поодинокими актами останньої волі. Загалом у поле зору дослідниці потрапили тестаменти 15 волинських міст (с.36). Окрім заповітів, залучено також інвентарі та описи майна, створювані після смерті тестаторів, що їх варто розглядати разом як різновид «тестаментарної» документації.

Хоч заповіти стали основним видом джерельної інформації в дослідженні Н.Білоус, вона звертає увагу на численні джерелознавчі «пастки», що чекають дослідників при роботі з ними, зауважує, що ці документи створювалися не всіма прошарками суспільства, існувала архаїчна традиція усних заповітів, тому вони не можуть вважатися повністю репрезентативними. Специфіка тестаментів також полягала в тому, що в них утілені тільки наміри тестаторів, котрі не завжди ставали реальністю після їх смерті. Багато питань, що нібито стосувалися справи заповідання (наприклад, побожні пожертви), урегулювалися ще за життя та не вносилися до тестаментів (с.43).

⁵ Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII w.: Katalog / Oprac. O.Winnyczenko. – Warszawa, 2017. Каталог тестаментів мешканців волинських міст XVI–XVII ст., опрацьований авторкою, див. у прим.3.

⁶ Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII w. / Wyd. P.Klint, K.Rzemieniecki, J.Węglorz. – Wrocław, 2018; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich ziemi sanockiej z XVII w. / Wyd. P.Klint, K.Rzemieniecki. – Wrocław, 2021.

Дослідники минулого при роботі з джерелами часто занадто довіряють свідченням тестаторів, котрі могли помилятися у вартості предметів, їх кількості тощо. Авторка наголошує, що у заповітах та посмертних інвентарях часом важливим не ретельний і педантичний підрахунок кожного гроша, а розуміння того, яким був стиль життя міщанина, ієрархія його цінностей (с.175), на що насамперед звертають увагу історики ментальності, дослідники соціальної антропології та представники інших модерних методологічних підходів.

У розділі, присвяченому укладанню заповітів, Н.Білоус вивчає історію тестаментування на наших теренах, фактично тільки з XVI ст., простежуючи походження цього правового інструменту із Заходу, на підставі поширення інституту римського права (с.47). На мою думку, логічно було б включити у цю проблематику аналіз тестаментарної традиції з давньоруських часів. Зокрема в Галицько-Волинському літописі за 1287 р. не тільки згадується, але й повністю наводиться відоме «рукописання» (заповіт) володимирського князя Володимира Васильковича⁷.

Авторка детально простежує правовий бік укладання заповітів у волинських містах на підставі аналізу Литовського статуту, творів польського правника Б.Гроїцького, інших джерел юридичного характеру. Порядок успадкування, умови відновлення та скасування заповітів вивчаються як на підставі правових документів, так і з наведенням конкретних прикладів із волинських тестаментів XVI–XVII ст. Найчастіше укладанням документів, відповідно до існуючих формулярів та шаблонів, займалися писарі міських урядів міст Волині, реєстр яких наводить авторка (с.66–67). Характерно, що соціальний статус волинських писарів був доволі слабким, рідко хто з них міг зробити кар'єру міського лавника чи райці. Для порівняння, у Львові відомий міський хроніст, райця й бурмистер Б.Зиморович починав кар'єру міського урядника саме з посади писаря. Значна частина заповітів не вносилася на письмі, функціонувала в усній формі. Окрім зрозумілого фактора бідності волинського населення, на цю ситуацію впливала й поширена неписьменність, коли не тільки загал міських жителів, але навіть окремі урядники не володіли письмом, наприклад війт волинського міста Сокола (Сокуля) М.Іршинський (с.77). Подібний стан із неписьменністю, навіть елітних прошарків міського населення, особливо в малих містечках був характерний і для інших регіонів Центрально-Східної Європи.

Після глибокого та розгорнутого з'ясування історико-правової ситуації з укладанням тестаментів Н.Білоус переходить до вивчення соціальної картини волинського міста на підставі збережених заповітів. Зі 170 осіб тестаторів 84% були міщани, 12% складали шляхтичі, 3% мали духовне походження. За релігійною ознакою 48% із них становили православні, 28% – католики, 22% – уніати (с.83–84). Вибірка, яку отримала авторка на підставі актів останньої волі волинських мешканців, у загальних рисах репрезентативна і для всього населення Волині XVI–XVII ст.

Заповіти дозволяють привідкрити маловідомі аспекти родинного буття домірного суспільства. Невелика тривалість життя, що часто переривалося через війни, пожежі, під час епідемій, смерті породіль і малих дітей зумовлювала й незначну тривалість шлюбу (пересічно 10–15 років; с.90). Звідси і чимало вдів та вдівців, які уклали акти останньої волі. Тестатори намагалися якнайдокладніше повідомити про кількість дітей у своїх шлюбах, наділяючи майном спадкоємців та прагнучі нікого не обділити. Втім інколи в деяких заповітах фігурували неперелічені за іменами «найменші діти», що можна пояснити особливо високою смертністю у цей період дитинства. На підставі заповітів авторка виводить середню кількість дітей у міській волинській

⁷ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1989. – С.439.

родині – 2,5 особи (с.93), що цілком узгоджується зі складом міщанської родини в інших українських містах того періоду (Львів, Полтава та ін.).

Аналізовані Н.Білоус документи дозволяють поглянути зсередини на шлюбне життя у волинських містах. Траплялися приклади доброго та безконфліктного багатолітнього подружнього співжиття, коли чоловіки та жінки взаємно заповідали значні суми й маєтки своїм партнерам. Утім нерідкими були конфлікти, коли причиною довголітніх суперечок ставали майнові претензії однієї зі сторін. Перед обличчям смерті багатьох тестаторів наздоганяли невдачі у вихованні дітей, і як наслідок вони позбавляли їх права спадкування. Інколи самі батьки при новому одруженні розтрачували гроші та майно своїх дітей від попередніх шлюбів (с.107–108). Але, як правило, тестатори, пишучи заповіт на смертному ложі, налаштовувалися на пошук порозуміння й компроміси зі своїми рідними та близькими, без чого вони, згідно з канонами християнського вчення, не могли розраховувати на спасіння та майбутнє загробне життя.

Релігійна сторона процесу тестаментування в українській історіографії досі майже не вивчалася. Н.Білоус у своїй монографії дослідила найбільше коло питань, пов'язаних із цією тематикою: особливості вшанування католиками та православними своїх святих, ставлення до смерті в іконографії (зокрема на іконах Страшного суду), розкриття теми смерті в літературі XVI–XVII ст. (збірниках проповідей, «Учительних Євангеліях» тощо). Авторка порушує невивчену проблематику поховальних практик і місць поховань, записів (легатів) на побожні цілі. Історики братств мають звернути увагу на широку участь мирянських організацій у поховальних церемоніях (с.136–137).

Як і в більшості європейських країн, місцями поховань вірних ставали цвинтарі при храмах та крипти всередині святинь, де знаходили вічний спочинок насамперед представники еліти. Втім інколи траплялися рідкісні місця поховань. Так, Анна Олізарівна Волчковна, заможна волинська шляхтянка, у жилах якої текла кров руських і польських предків, залишила розпорядження поховати себе на порозі храму бернардинців у Луцьку (с.167). Очевидно, тестаторка сподівалася, що таке посмертне впокорення її тіла, по якому щодня ходитимуть люди, наблизить її до Царства Небесного.

Авторка наводить інші унікальні свідчення, що відтворюють усю складність суспільних відносин у досліджувану епоху. Так, 1682 р. священник Мартин Жуковецький із Володимира у своєму заповіті не залишив жодних грошей на власний похорон, просячи для його організації продати вола й коня (с.149). Таку ситуацію сучасний дослідник може пояснити економічним колапсом Речі Посполитої та, як наслідок, зубожінням населення у другій половині XVII ст. Також не можна не прокоментувати того факту, що пастир, замість того, аби задовольняти духовні потреби своїх парафіян, займався сільським господарством. У той самий період шляхтич Олександр Дедеркало просив поховати його скромно, без проповідей, не організовувати бенкетів, «під час яких зазвичай пропивають душі» (с.153). Аскетичну настанову шляхетського тестатора можна пояснити як впливом на Волині протестантських настроїв, так і загальною вбогістю населення після воєнних лихоліть середини і другої половини XVII ст.

Побожні пожертви у заповітах зустрічаються у 47% актів останньої волі (с.165) Заповідали речі (коштовні пояси, срібло, оправы на ікони тощо), а в кожному десятому тестаменті йшлося про нерухомість. При цьому відсутність записів на церкву не означала, що тестатор не був релігійною людиною, адже жертва могла статися ще за його життя. Державна влада була зацікавлена, щоб нерухомість не потрапляла до рук духівництва через інститут тестаментування, оскільки тоді зменшувалися податкові та військові зобов'язання, що випливали з неї. Н.Білоус пише, що в 1676 р. вийшла сеймова заборона заповідання шляхтою земель церковним інституціям (с.166), але прихована й відкрита боротьба щодо успадкування церковниками земських маєтностей

існувала впродовж усього періоду XVI–XVII ст. Цікавим видається спостереження авторки, що уніати робили побожні записи як на православні, так і на католицькі святині у XVII ст., а православні почали вчиняти подібні легати на унійні храми тільки з 1660-х рр. (с.170).

У завершальному розділі своєї монографії Н.Білоус описує матеріальний світ тестаторів, що також дозволяє поглянути свіжим оком на економічні та соціальні взаємини у волинських містах. Численні приклади розпорядження міщанами земельними ділянками, ґрунтами, полями ще раз вказують на аграрний характер більшості міст регіону, мешканці яких переважно займалися сільським господарством, а меншою мірою торгівлею й ремеслом. Волинські тестаменти дозволяють нам уявити, як виглядало житло в домодерний час і навіть частково його реконструювати. Так, в інвентарі майна жителя Олики Станіслава Медзякевича з 1657 р. детально описано типове міське житло з інтер'єром, розташуванням житлових кімнат, підвалів, господарських приміщень, розміщених у них товарів, меблів, предметів побуту (с.182).

Зі сторінок монографії Н.Білоус дослідник може вивчати зміни в одязі тогочасних мешканців Волині, котрі приймали західні та східні взірці тканин і предметів гардеробу, водночас створюючи свій модний канон. Як пише авторка, в одязі поєднувалися європейські та східні запозичення, модні новинки йшли поряд з архаїкою. У XVII ст. з волинських міст зникли «душоґрії»⁸, що проникли з білоруського Полісся «під впливом московитів» (с.208).

Із предметів культурного побуту у волинських тестаметах рідко зустрічаються книги, переважно релігійного характеру, а у заповіті представника міської еліти олицького райці Валентина Жембецького єдиний раз згадується музичний інструмент – скрипка з футляром (с.199).

Книга написана доброю мовою, історичні терміни й цитати органічно вплітаються у виклад, помилки в тексті відсутні. У монографії міститься досконалий науковий апарат із реєстром тестаторів (зі вказівкою на статтю, соціальний стан, релігійну належність, місце й дату спорядження заповіту, мову джерела), публікованими заповідями мовою оригіналу (давньоукраїнською та польською), розбудованими іменним, географічним, термінологічним словниками, котрі дозволяють орієнтуватися не тільки в тексті, але й у публікованих документах. Текст вдало доповнюють 87 ілюстрацій, значна частина яких – це малюнки на маргінесах рукописів, гравюри з українських та європейських стародруків.

Зроблені в монографії висновки оригінальні, самостійні, відображають найсуттєвіші аспекти досліджуваної теми. Цілком можна погодитися з авторкою, що «заповіт сполучав два різних світи, оформлявся за життя тестатора, але виконувався після смерті» (с.211). Такий підхід дозволив дослідниці прояснити багато маловивчених сторін соціального, культурного, релігійного, економічного життя мешканців волинських міст домодерного часу. Н.Білоус вибудовує горизонти подальших дослідницьких кроків, перспективним видається вивчення уявлень містян про сакральне, аналіз поховальних церемоній, історії повсякденності, культури споживання їжі та напоїв тощо.

Мирослава КАПРАЛЬ

доктор історичних наук, професор,
керівник Львівського відділення Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України
(Львів, Україна), m.kapral@yahoo.com

⁸ Здається, «душоґрії»/«тілогрійки» прийшли ще раз на наші землі вже у XX ст. зі сходу.